

.....

Somlai Péter

A "Léderer-tézis" bírálata

avagy a hazaküldött zongorahangoló esete

Léderer Pál a survey-statisztikákkal bűvészkedő szociológiai gyakorlatot bírálja. De mi is ez? Egyes szociológusok hibája ("szaktudományos gőg", a tudományossággal való hivalkodás bonyolult matematikai apparátusok használata révén) vagy pedig egy általános módszertani gyakorlat, "kutatási paradigma"? Úgy látom, inkább az utóbbira vonatkoznak Léderer módszertani elemzéseit. Arra a feltételezésre, mely a survey-statisztikai elemzések többségének szolgál alapul, s mely szerint a bennük felhasznált statisztikai adatok hitelesek és megbízhatóak. A szerző logikai vizsgálódásai (és empirikus utalásai) szerint viszont nem igazolható a survey-kben nyert adatok megbízhatósága.

Léderer több mindent állít és több mindent sejtet írásában, amit azzal zár: "nem állításokat fogalmaztam meg". Ezt a megjegyzést ezennel felesleges metatudományos óvatosság-nak minősítem, s a továbbiakban figyelmen kívül hagyom, hiszen írásomban bírálatának nemcsak előfeltevéseivel, hanem állításaival is foglalkozom. De hadd bocsássak előre egy rövid vallomást!

Aki közelebbről ismeri a szerzőt, az ismeri az ő szellemének több becses és ritka erényét is. Ezek közül egyik legértékesebb a klasszikus műveltség. Léderer ezerféle dolgot tud a "felesleges dolgok tudományai"-ból, s e nem szűkös javakat többször (de nem elég gyakran!) megosztja másokkal. Protagóraszától Karinthyig és Poloniustól a "Tíz kicsi néger"-ig több példán élvezhetik jelen írás olvasói is ezeket.

Kincseiből adakozó szellemét azonban nem hagyja csapongani szerzőnk, hanem erővel az érvek előadásának biztos menetére szorítja. Ez az erő abból a törekvéséből fakad, hogy szigorúan, vagyis ellentmondásmentesen rendszerezett álláspontot fejtessen ki a szociológia módszertanáról. Vizsgálódásait olvasva tehát újra irigy lettem bölcséleti gyöngyeinek, miközben érvei a szigorú következtetések összefüggő rendjébe vonták s tartották fogva figyelmemet.

.....

Nagyabecsült barátom nem most kezdte szembesíteni az empirikus társadalomkutatás, főként pedig a kérdőíves felmérések módszertani elveit és gyakorlatát. Álláspontját régóta ismerem, sok mindenben igazat is adok neki, következtetései mégis zavarba hoznak. Főként azért, mert modern társadalmakban nélkülözhetetlenek (s persze veszélyesnek) tartom az adatok nagy tömegű felvételét, tehát a kérdőív használatát, a mintavételt, a kódolást, a statisztikákat stb. Úgy látom, hogy *a survey-technika sokat árt, mégis szükségünk van rá, nem tudunk megenni nélküle.*

A felmérésekről folytatott beszélgetéseink Lédererrel elég különösek. Ő ért az adatfelvétel és adatfeldolgozás módszertanához, s vele szemben szoktam védelmembe venni a "survey"-módszert én, aki ritkán használom ezt. Érveinket kifejezve úgy érzem, mintha egy negyven évvel ezelőtti jelenet játszódna le újra: én lennék Helga néni, Léderer Pál pedig a zongorahangoló. Helga néni akkoriban szomszédunkban lakott, tökéletesen botfüldű és enyhén süket volt, de nagyon szerette, ha kislánya valamilyen zongoradarabot kalimpált elhangolódott hangszerukon. Egyik nap egy idegen ember tudakozódott utánuk, s Helga néni így tudta meg, hogy férje zongorahangolót hívott hozzájuk. "Ne fáradjon, kérem" –mondta elutasítóan– "A mi zongoránk gyönyörűen szól."

De félre a tréfával, nézzük, hogyan érvel Léderer "Az a kétes »megbízhatóság«..." című dolgozatában! Érvrendszerének f eszköze egy egyszerű logikai táblázat, melynek segítségével a kérdőíves adatfelvétel megbízhatóságának különböző ellenőrzési módozatait elemzi, elkülönítve egymástól a szinkron és szeriális méréseket, illetve a mért objektumokat azonosságuk vagy azonosértékűségük szerint. Bírálatainak végeredménye az, hogy szerinte a "szociológiában" nem lehet "szituáció-invariáns módon mérni valakit" (kiemelés tőlem, S. P.), márpedig a surveystatisztikákkal dolgozó kutatók éppen ezt próbálják tenni. Olyan adatokkal végeznek tehát egyszerűbb elemzéseket vagy bonyolultabb műveleteket, melyeknek megbízhatósága nagyon is kétséges.

Ez a gondolatmenet világos, a szerző következtetései ésszerűek, eljárása logikailag kifogástalan – s e dicsérő szavakat még hosszan folytathatnánk. Ámde! Tegyük fel, hogy az előbb ismertetett megállapítás igaz, vagyis – a szigorú tudományok nyelvén szólva – "tekintsük azt a világot, melyben nem igazolható a szociológiai felmérésekben nyert adatok megbízhatósága". Mit állíthatunk erről a világról?

E költői kérdés felettébb indokolt. A szerző ugyanis nemcsak azt állítja, ami logikai vizsgálódásából szigorúan következik, hanem *hallgatólagosan* sok mindent mást is mond a "...magát egzakt tudományosságúnak tartó empirikus szociológiá"-ról. Éppen emiatt látom úgy, hogy *tanulmányában Léderer sok helyütt hasonlóan jár el, mint azok, akiknek szemére veti, hogy nem fogalmazzák meg állításaikat az ő kívánalmai szerint.* Ő is csak felhasznál hallgatólagos előfeltevéseket, de nem bontja ki, nem fogalmazza állításá ezeket. Csak módszertani teoretikusként vizsgálja meg ezeket az állításokat, nem pedig empirikus szociológusként. Emiatt nem jut közelebb a megbízhatóság vagy megbízhatatlanság problémáját előidéző okokhoz, illetve azokhoz a társadalmi, politikai és tudományos összefüggésekhez, melyek e módszertan használatának folyamányai.

Mielőtt ezekre rátérnék, hadd próbálkozzam néhány gondolattársítással. Ezek ahhoz a Léderer-tézishez kapcsolódnak, mely szerint

[1] "...egy kérdőíves felvételből önmagában semmi nem következik a kérdőív megbízhatóságára, vagy ha igen, akkor inkább a kétely".

.....

Elvileg ezer és egyféle gondolatot társíthatunk ehhez az állításhoz, s asszociációnkat újabb ezer és egyféle módon folytathatjuk. Az alábbiakban e feltételezett sorozatok változatai közül csak egyet követek nyomon a képzelet birodalmában, másokra bízva az ettől eltérő röppályák felkutatását.

Feltételezem, hogy azok az olvasói, akik elfogadják a szerző tézisét, igaznak tartják majd, hogy

[2] a (kérdőíves) felmérésekben nyert adatok tetemes része megbízhatatlan s talán azt is, hogy általánosságban

[2a] az ... adatok megbízhatatlanok.

Léderer [1] alatt a "megbízhatóság igazolási deficit"-jéről írt (vagyis egy módszertani-logikai problémáról), nem pedig arról a tapasztalati kérdésről, hogy a kérdőíves felmérések adatai vajon inkább megbízhatóak vagy megbízhatatlanok. Álláspontjának hívei azonban (akiket meggyőzött érvelése, illetve akik amúgy is rokonszenveztek nézeteivel) mégis úgy vélik majd, hogy ha [1] igaz, akkor [2], sőt, [2a] igazsága is valószínűbb, míg az, hogy

[3] a kérdőíves felmérések adatainak tetemes része megbízható lehet, az itt olvasottak alapján nem éppen hihető. Ezek után tökéletesen alaptalan állításnak tűnne az, hogy

[3a] a kérdőíves felmérések adatai megbízhatóak lehetnek.

A "szigorú módszertan" hívei itt közbevetnék: hogyan következnek [1]-ből, tehát egy, a megbízhatóság igazolhatóságára, valamilyen módszertani logikai művelet eredményére vonatkozó kételyből olyan [2]–[3a] számú állítások, mely egészen másra, nem módszertani, hanem tapasztalati problémára vonatkoznak? Ezt jogos kérdésnek tartom és sajnálom, hogy a szerző nem is vetette fel.

"Hogyan?" – kérdezhetik soraim képzeletbeli olvasói. "Szemére vethető Léderernek, hogy nem vetett fel egy olyan kérdést, ami nem is az ő, hanem olvasója következtetéseiből adódik? Hát dolga lett volna az "Az a kétes megbízhatóság..." szerzőjének, hogy már jóelőre figyelembe vegye egyik lehetséges olvasója feltételezését?" Újabb költői kérdéseimre azt válaszolom, hogy nagyon is szemére vethető, de nem ez, hanem amaz. A szerző ugyanis figyelembe vette e feltételezéseket, s erre legfőbb bizonyíték éppen [1], pontosabban annak az a mellékmondata, hogy "akkor inkább a kétely". Mire vonatkozik itt a "kétely"? Arra vajon, hogy a.) igazolható-e az adatok megbízhatósága? – ez egy módszertani-logikai kérdés –, vagy arra, hogy b.) ténylegesen megbízhatóak-e az adatok? – ez egy tapasztalati kérdés. Léderer szigorú elemzése alapján csakis a.)-ra vonatkozhatna. Ámde a szerző itt és tanulmányában több helyütt úgy fogalmaz, hogy érthessük b.)-re is.

Vegyük figyelembe a lehetséges igazság-elvek sokfélfelenségét! Amíg a.)-ra válaszolva intuitíven kétértékű logikát (vagy igaz, vagy hamis) szoktunk használni, addig b.)-re másfajta gondolkodásmód és kritériumrendszer illik. Nyugodtan mondhatjuk például azt, hogy az egyik kutatás adatai megbízhatóbbak, mint a másiké, de még azé is megbízhatóbbak, mint egy harmadiké. Léderer figyelembe vehette volna a tapasztalati megbízhatóság fokozatait és ezek gyakorlatát. (Használunk is különféle teszteket erre minőségellenőrök éppúgy, mint társadalomkutatók.)

De ne állítsuk le a módszertani és a tartalmi kérdések összekapcsolására vonatkozó következtetéseket, hanem folytassuk a gondolatársításokat. Ha egyszer [2], s talán még [2a] is valószínűbb, mint [3], akkor okunk lehet azt hinni, hogy

[4] Az ilyen adatok elemzéséből nyert következtetések tetemes része szükségképp hamis lehet.

.....

A bűnügyi regényekben vagy az etnometodológiában jártas olvasók tudják persze, hogy mennyire áruklodó nyom ("indexikus kifejezés") a *szükségképp*. Hamis következtetések ugyanis a helyes gondolkodás szabályainak megsértéséből következnek szükségképp, nem pedig megbízhatatlan adatokból. De a gondolatok társulásáért nemcsak a logika felelős s képzeletbeli olvasónkról úgy hisszük, inkább fogja valószínűnek tartani azt, hogy

[4a] az ilyen (...) következtetések hamisak, mint azt, hogy

[5] az ilyen adatok elemzéséből nyert következtetések tetemes része igaz lehet.

Az egymásba kapcsolódó következtetéseket még sokáig követhetnénk így száguldozva a "hozzá gondolás" birodalmában. Használjuk azonban a fékező rakétákat, s készülődjünk a leszálláshoz: következik az utolsó asszociáció. Ha egyszer a képzeletbeli publikum úgy véli, hogy [4], sőt, talán még [4a] is valószínűbb, mint [5], akkor hajlamos lesz elfogadni azt, hogy

[6] a felmérésekkel dolgozó szociológusok legtöbbször a tudományosság látszatát keltik (bonyolult matematikai képleteikkel stb.), így próbálván leplezni tudománytalan játszózsákukat. Ez alkalmas a szélesebb közvélemény félrevezetésére és arra, hogy a felméréseket a tudomány megismeréstől idegen erők (hatalom, pénz, stb.) szolgálatába állítsa.

Sőt, az eddigi út folytatásaként az olvasó inkább elfogadja majd azt, hogy

[6a] a (...) szociológusok bűvészkedése egy tudománytalan tevékenység leplezését szolgálja. E tevékenység félrevezeti a közvéleményt, s nem az igazság kiderítésének szándéka, hanem a hatalom és pénz erői irányítják, mint azt, hogy

[7] a szociológiai felmérések legtöbbször orientáló erejű, értelmes tudományos tevékenységek. A felmérések nem légiures térben folynak, de vannak módszerek, melyekkel legalábbis ellenőrizhetők az igazság megismerésétől elterelő tényezők.

Márpedig, ha még [6a] is valószínűbb, mint [7], akkor szükségképp hamisan hangzik az, hogy

[7a] a szociológia felmérés orientáló erejű, értelmes tudományos tevékenység. A társadalmi valóság elfogulatlan megismerése még akkor is lehetséges, ha a megítéltek között gazdaságilag érdekelt cégek vagy hatalmi szervezetek vannak.

A megbízhatóság igazolásának logikai-módszertani kérdéséről így eljutottunk a szociológus *"módszertani gátlás"*-aként ismert problémához, aminek lényege, hogy *a módszertan meghatározza a kutatás tárgyát*. Ezt a problémát egy olyan szociológus fogalmazta meg, akit talán szerzőnk is szellemi elődeként tart számon. C. Wright Millsről van szó, aki az "absztrakt empirizmus"-ról szóló álláspontját *The Sociological Imagination* című művében fejtette ki. Itt azt kérdezi P. Lazarsfeldtől és követőitől, hogy "hogyan lehet összekeverni a pontosságot, az álprecizitást az igazsággal" (*Hatalom – politika – technokraták* – Bp. 1970, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 320. o.). Mills munkája eredetileg 1959-ben jelent meg. Azóta az egész világon elterjedt a computerizált survey-módszer. A módszertan sokat fejlődött, a sokváltozós statisztikai eljárásokat ma programcsomagokban árulják és okítják. Mégis (vagy annál inkább?) újra meg újra bírálják e módszertan alapelveit.

I Léderer is ezt teszi, de mintha nem jutna túl a régi kérdéseken. "Állítások helyett" bírál, de maga állításokat – nem pedig csak hallgatóságos előfeltevéseket – kíván a survey-módszer híveitől. Remélhető-e így módszertani vita? Aligha. Ehhez újabb érveket kellene megfogalmazni és újabb témaköröket kellene kibontani. Úgy látom, Léderer legalább két fontos témakör kibontásával maradt adós:

a. a *"posztempirista" ismeret- és tudományelmélet idevágó kérdéseinek*, illetve

.....

b. a (felmérő és nem felmérő) szociológusok szociológiájának megfogalmazásával. Megkíséreltem közelebbről jelezni, milyen kérdésekre gondolok.

ad a. Az utóbbi évtizedek egyes fejleményei alaposan megváltoztatták a tudományos ismeretek keletkezéséről és természetéről, illetve a tudományok mibenlétéről korábban vallott nézeteket. Hadd emeljem ki e problémátömegből az elmélet és tapasztalat viszonyára vonatkozó kérdéseket, s ezekből is azt, amit az újabb logikák, ismertelméletek, tudományfilozófiák hangsúlyoznak: a szociális és kulturális meghatározások szerepét a tapasztalat-konstrukciókban. Azt tehát, hogy tapasztalataink nemcsak reflexíven és utólagosan vonatkoznak a "felmért világra", hanem felelősek annak kognitív, emotív, normatív tartalmaiért és formáiért.

E felismerés nyomán újra kellett gondolni elmélet és tapasztalat, illetve elmélet és gyakorlat kapcsolatát, ezzel összefüggésben pedig azt, amit egyfelől hétköznapi (mindennapi) tudásnak, előfeltevésnek, "tacit knowledge"-nek, interszubjektivitásnak nevezünk, másfelől tudománynak, tudományos módszernek, igazságnak stb.

Mindez alaposan megérintette az ún. empirikus tudományok módszertani alapzatát. A szóban forgó alapzat egyik talpköve éppen az a tétel volt, hogy a tapasztalati ismeretek révén *objektíven* tudjuk ellenőrizni azt, amit hipotéziseinkben *szubjektíven* kifejeztünk. *Az objektivitás ilyen szempontja azonban nagyon is ingatagá válik, ha konstitutívnek gondoljuk a megismerő eljárásokat és az előfeltevéseket magukat is.*

Ha egyszer kiderült, hogy a köznapi gondolkodásnak is van "módszertana", s hogy a tapasztalat nem független ettől, akkor a tudományosság és az "objektív megismerés" kritériumai is új fényben jelennek meg. Léderer felvet néhány ide vonatkozó kérdést, például a mért objektumok azonosságával, illetve az azonosság értelmezésével kapcsolatban. (3–4. o.) Mégsem fogalmazza meg elég határozottan azt a problémát, hogy *a megbízhatóság feltételei maguk is egy kontextus (vagy "beszédmód") elemei*, s hogy talán e feltételeket ("Megbízhatónak tekintünk egy mérési eljárást...") is érdemes volna újratárgyalni.

ad b. Az ismeretelméleti-módszertani kritika itt csaphatna át a szociológiai kutatás gyakorlatának vizsgálatába; felvethetné például a szociológia intézményeinek, a kutatás közéleti szerepének, finanszírozásának kérdését és azt, hogy milyen jövedelmi érdekekkel függhet össze a survey-módszer terjedése Amerikában, Nyugat-Európában, a harmadik világban, Kelet-Európában és Magyarországon.

Ilyen kérdésekkel az utóbbi években többen foglalkoztak a *Replikában* és másutt, volna tehát csatlakozási vagy elrugaskodási pont. Sokféle funkciója volt és van a szociológiai felméréseknek a múlt századi "erkölcsstatisztikáktól" vagy szegénységvizsgálatoktól kezdve a mai survey-ig. Magyarországon valaha, az átkos hatvanas és hetvenes években, a progresszió fővonalába illeszkedtek (a magyar filmekkel és prózairodalommal együtt) a felmérések. "Felmérni" és statisztikákat közölni szociológiai művekben ilyesmit jelentett: feltárni a "valóság"-ot (a tényeket szemben a jelszavakkal), módszeresen vizsgálódni ("szakszőrűség" szemben a voluntarizmussal), "szociológiát" művelni (szemben a tört. mat.-tal és tud. szoc.-cal). A reformközgazdaságtan akkor még csecsemőkorát érte, a "politológia" pedig nyugati tudománynak számított. A szociológiai felmérések eredményeire hivatkozva lehetett megmutatni, mit fednek az arányos és tervszerű fejlődésről, a

.....
szocialista emberképről, életmódról vagy kultúráról szóló jelszavak. Felmérésekkel lehetett hozzákezdeni "Magyarország felfedezéséhez".

Aztán, a hetvenes évek közepétől kezdett megváltozni a világ. A felmérések felfedező ereje gyengült, más tudományágak kerültek előtérbe, a szociológia pedig fokozatosan professzionalizálódott. Aztán újra megváltozott a világ.

Régebben legszívesebben még azt is szeretnénk volna "felmérni", amiről tilos volt beszélni és publikálni, hiszen nem tudtuk, hányféle szegény van, milyen és mekkora bűnözés, hogyan élnek a hatalmasok. Most meg? Máris hallom Léderer Pál kérdését: "Talán most tudjuk?" Csatlakozom az előttem szólóhoz: szerintem sem tudjuk. Épp ezért kellene túljutni a "bűvészkedés" kritikáján s felmérni a mai felméréseket.